

Koniec studenej vojny v odbornej literatúre po roku 1990

Radoslav Štefančík

Resumé

Mehr als vierzig Jahre nach dem Ende des Zweiten Weltkrieges standen zwei verfeindete Supermächte gegenüber, die in ihren Einflusszonen eigene Systeme entwickelt haben. Sie beruhten auf unterschiedlichen, miteinander nicht vereinbarten Weltanschauungen. Das westliche System der parlamentarischen Demokratien auf einer Seite und das östliche System der undemokratischen Staaten auf der anderen Seite. Ursachen und Verlauf dieses starken Antagonismus innerhalb der Struktur der internationalen Ordnung wurden von mehreren Theorien der internationalen Beziehungen unterschiedlich erklärt. Führende Rolle in der Theorie übernahm Realismus bzw. Neorealismus. Supermächte waren in Konflikt, strebten nach Einflusszonen, die Welt war in zwei Polen geteilt, und obwohl beide Supermächte über Nuklearwaffen verfügten, schien die bipolare Weltordnung stabil zu sein. Nach dem plötzlichen Wandel in der internationalen Politik, der sowohl politische Akteure als auch Theoretiker überraschte, hat der Neorealismus seinen Status der dominierenden Theorie verloren.

In Zentrum meiner Aufmerksamkeit steht die Frage, inwieweit friedliche Revolutionen in sozialistischen Ostblockstaaten am Ende der 80er Jahre und anschließend Auflösung der Sowjetunion im Dezember 1991 die theoretische Debatte beeinflusste. Was haben Vertreter anderer theoretischen Richtungen dem Realismus bzw. dem Neorealismus vorgeworfen? Antwort auf diese Frage werde ich vor allem in der Debatte zwischen Konstruktivisten und Neorealisten nach 1990 suchen.

Auf einer Seite stehen Konstruktivisten mit ihrer Auslegung, dass eines der wichtigsten Probleme der realistischen Erklärungen des Kalten Krieges war, sein Ende vorauszusehen. Bei der Frage nach der Erklärung der Transformation in der internationalen Ordnung ist der konstruktivistischen Auffassung nach der Neorealismus gescheitert. Auf der anderen Seite haben Neorealisten auf das Ende des Kalten Krieges anders reagiert. In meiner Arbeit ist es zu zeigen, warum die Neorealisten Kritik der Konstruktivisten ablehnten, wo sie sich irrten, und wie sie den Wandel in der internationalen Ordnung betrachten.

Bevor ich zum zentralen Punkt meiner Überlegungen komme, möchte ich zuerst den Begriff des Kalten Krieges erklären. Obwohl in der neueren Literatur Begriffe „Kalter Krieg“ und „Ost-West-Konflikt“ überwiegend auf die gleiche Ebene gesetzt und meistens als Synonyme betrachtet werden, habe ich mich entschieden, diese Auffassung nicht zu übernehmen. Aus diesem Grund versuche ich im ersten Teil meiner Arbeit Bedeutungsunterschiede zwischen beiden Begriffen hervorzuheben.

In zweiten Teil meiner Arbeit möchte ich Erklärungen für das Ende des Kalten Krieges darstellen. Sie unterscheiden sich voneinander, weil der Kollaps des Sowjetblocks nicht nur von einem, sondern von mehreren Faktoren beeinflusst wurde. Theorien der internationalen Beziehungen sind nicht einheitlich in der Auswahl eines Faktors, der zum Ende des Kalten Krieges am meistens beigetragen hat. In meiner Arbeit ist es zu zeigen, welche Faktoren einzelne theoretische Richtungen in ihren Erklärungen bevorzugen.

In der Literatur nach 1990 wurde dieses Ereignis vor allem auf der Makroebene erklärt. Aus diesem Grund versuche ich auch die Mikroebene vom Ende des Konfliktes

darzustellen. Diese mehr soziologische als politikwissenschaftliche Perspektive ist in der Forschung des Kalten Krieges bis heute unterrepräsentiert. In meiner Aufmerksamkeit werden Erklärungen von Gründen der ablehnenden Haltung sowohl der kommunistischen Parteifunktionäre als auch Nichtkommunisten zum sozialistischen Model stehen.

Im dritten, zentralen Teil meiner Arbeit werde ich schließlich die Debatte unter Theoretiker verfolgen. Die Transformation der Struktur vom internationalen System gehört zu den Hauptgegenständen der theoretischen Diskussion über den Ost-West-Konflikt nach 1990. Aus diesem Grund steht diese Erörterung im Vordergrund meiner Aufmerksamkeit.

Obsah

1. Úvod
2. Studená vojna alebo konflikt medzi východom a západom?
 - 2.1. Nejednoznačnosti vo vnímaní pojmov „studená vojna“ a „konflikt medzi východom a západom“
 - 2.2. Čo bola studená vojna?
 - 2.3. Tri interpretácie vzniku studenej vojny
3. Vysvetlenia konca studenej vojny
 - 3.1. Kedy sa skončila studená vojna?
 - 3.2. Teoretické interpretácie konca studenej vojny
 - 3.3. Sociologický pohľad na koniec studenej vojny
4. Teoretická debata po roku 1990
 - 4.1. Kolaps ako prekvapenie
 - 4.2. Kolaps ako „merely data point“
5. Záver
6. Použitá literatúra

1. Úvod

Viac ako štyridsať rokov po skončení druhej svetovej vojny stáli oproti sebe dve znepríatelené superveľmoci. Vo vlastných sférach vplyvu postupne vytvorili systémy, ktoré spočívali na rozličných, navzájom nezlučiteľných pohľadoch na svet. Západný systém parlamentnej demokracie na jednej a východný systém nedemokratických štátov na strane druhej. Vznik a priebeh tohto antagonizmu bol v teóriách medzinárodných vzťahov interpretovaný z mnohých uhlov pohľadu. Vedúcu úlohu zohrával dlhé roky realizmus resp. neorealizmus. Veľmoci boli vo vzájomnom konflikte, pokúšali sa o rozšírenie zón vplyvu, svet bol rozdelený do dvoch proti sebe stojacich pólov a aj napriek tomu, že obe veľmoci disponovali nukleárnymi zbraňami, svet sa zdal byť stabilným. Po neočakávanej zmene v medzinárodnej politike, ktorá prekvapila tak politických aktérov, ako aj teoretických akademikov, neorealizmus v teóriách medzinárodných vzťahov stratil na svojom vedúcom postavení.

V centre mojej pozornosti stojí otázka, do akej miery ovplyvnili teoretickú diskusiu v teóriách medzinárodných vzťahov pokojné revolúcie v bývalých socialistických krajinách na konci osemdesiatych rokov a následný rozpad Sovietskeho zväzu v decembri 1991. Čo vyčítali reprezentanti iných teoretických smerov realizmu a neorealizmu? Odpoveď na túto otázku budem hľadať predovšetkým v diskusii medzi zástupcami konštruktivismu a neorealizmu po roku 1990.

Na jednej strane stoja konštruktivisti so svojím vysvetlením, podľa ktorého jeden z najväčších problémov realistického pohľadu na studenú vojnu bolo predpovedanie jej konca. Podľa konštruktivistov neorealizmus zlyhal pri vysvetlení transformácie medzinárodného poriadku. Na druhej strane sa nám ponúka odlišné, neorealistické vysvetlenie konca studenej vojny. V práci sa pokúsim vysvetliť, prečo neorealisti odmietajú kritiku konštruktivistov, v ktorých otázkach sa realisti mýlili a ako oni vnímali zmenu medzinárodného poriadku.

Skôr než prejdem k centrálnej otázke svojho uvažovania, pokúsim sa vysvetliť pojem studená vojna. Hoci sa v súčasnej odbornej literatúre vnímajú termíny „studená vojna“ a „konflikt medzi východom a západom“ ako synonymá, rozhodol som sa rozlišovať medzi oboma výrazmi. Z tohto dôvodu sa v prvej časti svojej práce sústredím na vysvetlenie základných rozdielov medzi oboma pojmami.

V druhej časti práce sa pokúsim predstaviť základné interpretácie konca studenej vojny. Keďže kolaps socialistického bloku neovplyvnil iba jeden, ale viacero rozličných faktorov, vysvetlenia príčin konca konfliktu sú rozdielne. Teórie medzinárodných vzťahov nie

sú jednotné vo výbere jedného faktora, ktorý najviac prispel k ukončeniu studenej vojny. V práci preto predstavím faktory, ktoré uprednostňujú jednotlivé teoretické smery.

V literatúre po roku 1990 sa studená vojna vysvetľovala predovšetkým na makroúrovni. Z tohto dôvodu sa pokúsím pozrieť na koniec studenej vojny aj z mikroekonomického pohľadu. Tento viac sociologický než politologický pohľad na koniec studenej vojny nie je v doterajšom výskume dostatočne zastúpený. V centre pozornosti tak budú stáť dôvody odmietajúceho postoja komunistických straníckych funkcionárov, ako aj nekomunistov.

V hlavnej časti práce bude centrom môjho záujmu vyššie uvedená teoretická debata. Transformácia štruktúry medzinárodného systému patrí k hlavným predmetom v teoretickej debata vo výskume konfliktu medzi východom a západom. Z tohto dôvodu jej budem venovať najväčšiu pozornosť.

2. Studená vojna alebo konflikt medzi východom a západom?

2. 1. Nejednoznačnosti vo vnímaní pojmov „studená vojna“ a „konflikt medzi východom a západom“

Spolupráca medzi znepriatelenými mocnosťami, rozpad východného bloku a zánik Sovietskeho zväzu, zjednotenie Nemecka a na určité výnimky aj stabilita politického poriadku v Európe, bola veľkou výzvou vo výskume medzinárodných vzťahov. Empiricko-analytický výskum bol obohatený otvorením do roku 1989 zatvorených archívov a zverejnením tajnej korešpondencie medzi hlavnými držiteľmi moci v krajinách socialistického bloku, hoci časť dokumentov ostáva pre verejnosť aj naďalej nedostupná.¹ Rovnako aj akademici, ktorí sa pokúšali nazeráť na konflikt v teoretickej rovine, museli pod vplyvom udalostí prehodnotiť svoje teórie. Reflexiou musel prejsť aj samotný pojem „konflikt medzi východom a západom“ pretože sa dodnes často kladie na rovnakú úroveň s termínom „studená vojna“.

Označenie studená vojna sa po roku 1945 veľmi rýchlo presadilo na oboch stranách barikády. Jeho pôvod siaha do prvých mesiacov po skončení druhej svetovej vojny. Do

¹ K výskumu východoeurópskych archívov pozri: Mastny, Vojtech, Neue Forschungsergebnisse zum Kalten Krieg aus osteuropäischen Archiven, in: Spillmann, Kurt R./ Wenger, Andreas (ed.), Zeitgeschichtliche Hintergründe aktueller Konflikte VII. - Vortragsreihe an der ETH Zürich Sommersemester 1999. Zürcher Beiträge zur Sicherheitspolitik und Konfliktforschung, Nr. 54, Zürich 1999, S. 7-17. Hoci Mastny uverejnil svoje zistenia už v roku 1999, až v roku 2005 poľský minister Radoslaw Sikorski oznámil zverejnenie kľúčových dokumentov z archívov bývalej Varšavskej zmluvy. Tento čin mal podľa poľských historikov vnieť viac svetla do vysvetlenia studenej vojny. Dokumenty mali o. i. odhaliť, či Sovietsky zväz bol pripravený použiť na svoju obranu aj jadrové zbrane. In: *Polsko poodhalí srpen*, Lidové Noviny, roč. 2005, č. 285.

politickej diskusie ho vniesol americký publicista Walter Lippmann. Autorstvo sa však pripisuje Herbertovi B. Swopovi, spolupracovníkovi Bernarda Barucha bezpečnostného poradcu amerického prezidenta, ktorý ho po prvý krát použil už v roku 1946.² Hlbšie do dejín siahajú úvahy nemeckého historika Rolfa Steiningera. Steininger poukazuje na nemeckého sociálneho demokrata Eduarda Bernsteina, ktorý termín studená vojna použil už v 19. storočí v súvislosti so svetovým zbrojením.³

Pojem „studená vojna“ budem v práci používať na označenie vybraného časového obdobia staršieho a omnoho dlhšieho konfliktu medzi západom a východom s koreňmi siahajúcimi nielen k ruskej októbrovej revolúcii v roku 1917. Nemecký historik Bernd Stöver vníma konfrontáciu medzi východom a západom ako výsledok konfliktu medzi „ázijsko-ruskou“ a „západnou“ civilizáciou a mentalitou s počiatkami až v 19. storočí.⁴ Americký historik John Lewis Gaddis upozorňuje na francúzskeho filozofa Alexisa de Tocquevilleho, ktorý v 19. storočí vo svojej práci *De la démocratie en Amérique* (1835) analyzoval výrazné rozdiely medzi americkou demokratickou republikou a ruským autoritárskym cárstvom.⁵ Ideologicko-politický konflikt medzi Spojenými štátmi americkými na jednej strane a európskymi koloniálnymi monarchiami zo Svätej aliancie na strane druhej sa vyvíjal dokonca už vo funkčnom období prezidenta Jamesa Monroea (1816-1825). V jeho správe pre americký Kongres z decembra 1823, ktorá sa dnes označuje ako Monroeova doktrína, definuje základné znaky dlhodobej americkej zahraničnej politiky. Mala byť nasmerovaná proti zásahom európskych krajín do vnútorných záležitostí juhoamerických kolónií, ako aj proti ruským snahám o expanziu na severozápade amerického kontinentu.

Sémantické rozdiely medzi oboma pojmami sú evidentné aj pri vnímaní konca konfliktu medzi východom a západom. Výskumníci vnímajú koniec *studenej vojny* v zmysle mocenskej konfrontácie medzi USA a ZSSR na európskom kontinente ako ukončenú záležitosť. Koniec konfrontácie spájajú v prvom rade s pádom komunistických režimov v satelitných štátoch Sovietskeho zväzu v strednej a juhovýchodnej Európe na konci 80. resp. na začiatku 90. rokov.

V prípade interpretácií ukončenia *konfliktu medzi západom a východom* sa autori vo svojich vysvetleniach rozchádzajú. Niektorí autori vo svojich súčasných štúdiách poukazujú na zahraničnú politiku veľkých štátov, predovšetkým Spojených štátov amerických, Ruska a Číny, v ktorej vidia pokračovanie konfrontácie medzi východom a západom. Lennart Meri

² Pozri Stöver, Bernd, *Der Kalte Krieg*, München 2003, s. 9.

³ Pozri Steininger, Rolf, *Der Kalte Krieg*, Frankfurt am Main 2003, s. 116.

⁴ Pozri Stöver, Bernd, *Der Kalte Krieg*, s. 8.

⁵ Pozri Gaddis, John Lewis, *We Now Know. Rethinking Cold War History*, Oxford 1997, s. 1-4.

označuje stav v súčasných vzťahoch medzi veľkými štátmi pojmom *Post-Kalter-Krieg* alebo *Neo-Kalter-Krieg*. Poukazuje rovnako aj na termín *Kalter Frieden*, pochádzajúceho zo slovníka bývalého ruského prezidenta Borisa Jeľcina.⁶ Podobne Michael Zürn a Lars Brozus potvrdzujú tézu, podľa ktorej aj v budúcnosti budú existovať systémové konflikty s výrazným vplyvom na svetovú politiku. Podľa rozličných teórií pôjde o konflikty hlavne mocenského, hospodárskeho, ekologického a interkulturálneho charakteru.⁷ Podľa nemeckého odborníka na medzinárodné vzťahy Helmuta Hubela sa konflikt medzi východom a západom síce skončil, ale s výrazným prepojením na minulosť, ktorá bude ovplyvňovať americko-ruské vzťahy aj v budúcnosti.⁸

Rozhodnutie rozlišovať medzi pojmi *studená vojna* a *konflikt medzi východom a západom* musím vysvetliť aj z inej perspektívy. V prípade studenej vojny išlo o multidimenzionálny konflikt medzi mocnosťami vzniknutý až po roku 1945. Po skončení druhej svetovej vojny neexistovala vo svete ďalšia superveľmoc s vplyvom rovnajúcim sa Spojeným štátom americkým alebo Sovietskemu zväzu. Pozíciu superveľmoci v medzinárodnom poriadku získal Sovietsky zväz až po druhej svetovej vojne. V období medzi októbrovou revolúciou v roku 1917 a koncom druhej svetovej vojny bol Sovietsky zväz len jednou z viacerých vtedy existujúcich mocností. Až po porážke Nemecka a Japonska, umiestnení svojich jednotiek na území štátov strednej a juhovýchodnej Európy a s postupným úpadkom vplyvu na medzinárodnú politiku v prípade Veľkej Británie, Francúzska a Číny, získal Sovietsky zväz na svojom vplyve, čím sa stal rovnocenným konkurentom Spojených štátov amerických.⁹

2. 2. Čo bola studená vojna?

Pojmom studená vojna sa označuje zvláštny stav medzinárodného poriadku od druhej polovice 40. rokov až po koniec 80. rokov 20. storočia. Stöver vníma studenú vojnu ako politicko-ideologický, ekonomicko-vedecký a kultúrno-sociálny konflikt, s výrazným vplyvom na bežný život občanov znepriatelených štátov.¹⁰ Bol to konflikt dvoch rozličných

⁶ Pozri Meri, Lennart, Die Zeit zum Handeln ist gekommen. Russland und die baltischen Staaten, in: Internationale Politik, č. 11, ročník 1995, s. 9-12, tu s. 11.

⁷ Pozri Zürn, Michael/ Brozus, Lars, Kulturelle Konfliktlinien. Ersatz für den Kalten Krieg?, in: Internationale Politik, č. 12, ročník 1996, s. 45-54.

⁸ Pozri Hubel, Helmut, Das Ende des Ost-West-Konfliktes. Thesen zu einer Erklärung, in: Schmidt, Gustav, Ost-West-Beziehungen: Konfrontation und Détente 1945-1989, 2. zväzok, Bochum 1993, s. 3-17, tu 17.

⁹ Pozri Garthoff, Raymond L., Why did the Cold War Arise, and Why did it End?, in: Hogan Michael J. (ed.), The End of the Cold War. Its meaning and Implications, Cambridge 1992, s. 127-136, tu 128.

¹⁰ Pozri Stöver, Der Kalte Krieg, s. 9.

systemov, v zastúpení dvoch vojenských supervelmocí, víťazov druhej svetovej vojny. Jednu stranu zastupoval systém parlamentnej demokracie, na čele so Spojenými štátmi americkými a jeho spojencami v západnej Európe. Opačná strana bola zastúpená nedemokratickým, autoritárskym systémom tzv. ľudových demokracií. Hlavným reprezentantom bol Sovietsky zväz spolu so spojencami spomedzi krajín strednej a juhovýchodnej Európy. Základy oboch systémov boli položené na rozličných hodnotách, normách a ideológiách. Jeden z najpodstatnejších rozdielov spočíval v legitimitate držiteľov moci. Zatiaľ čo v západnom bloku boli vlády legitimované slobodnými voľbami, vo východnom bloku sa vládcovia dostali k moci nedemokratickými metódami. Absencia politickej legitimacy v krajinách sovietskeho bloku sa odrazila na vzťahu obyvateľstva k držiteľom moci. Obyvateľstvo s rozličnou mierou intenzity odmietalo systém naordinovaný reprezentantmi komunistických strán. Vládcovia vo východnom bloku boli na udržanie moci donútení používať represívne opatrenia voči obyvateľstvu, čo viedlo k ešte výraznejšiemu odporu verejnosti voči socialistickému systému.¹¹

Hoci sa tento politický, vojenský, ideologický ako aj hospodársky konflikt postupne rozšíril z Európy aj na iné kontinenty, nikdy nedošlo k priamemu vojenskému konfliktu medzi USA a ZSSR. Obe strany si boli vedomé zničujúcim vplyvom totálnej vojny na ľudstvo. Absencia priamej vojenskej konfrontácie viedla J. L. Gaddisa k označeniu studenej vojny ako obdobia dlhého mieru (The Long Peace).¹² „Whether or not one approves of the means by which it happened, whether or not one even agrees on the way in which it happened, the simple fact is that the Cold War did evolve into a Long Peace”.¹³ Rast nacionalizmu, vojenskými konfliktmi poznačený rozpad Juhoslávie a Sovietskeho zväzu potvrdzuje Gaddisovu tézu o dlhom mieri počas obdobia studenej vojny. Podľa Kennetha N. Waltza stál tento pokojný stav v medzinárodnej politike na dvoch základných pilieroch: bipolarite a vlastníctve nukleárných zbraní, ktoré slúžili ako odstrašovací prostriedok pred prípadným napadnutím.¹⁴ Práve vlastníctvo atómových zbraní a vedomie ich zničujúcej sily boli dôvodom, prečo po druhej svetovej vojne nedošlo na území Európy k žiadnemu vojenskému konfliktu medzi mocnosťami.

¹¹ Pozri Czempiel, Ernst-Otto, *Weltpolitik im Umbruch. Das internationale System nach dem Ende des Ost-West-Konfliktes*, 2. aktualizované vydanie, Mníchov 1993, s. 24.

¹² Pozri Gaddis, John Lewis, *The Long Peace: Inquiries into the history of the cold war*, New York 1987, s. 216.

¹³ Gaddis, John Lewis, *The Cold War, the Long Peace, and the Future*, in: Hogan, M. J. (ed.), *The End of the Cold War*, 1992, s. 21-38, tu s. 21.

¹⁴ Pozri Waltz, Kenneth N., *The emerging structure of international politics*, in: *International security*, zväzok 18, č. 1993, s. 44-79, tu s. 44.

Inak vyzerala situácia v krajinách tretieho sveta, kde došlo k ozbrojeným stretom. K najväčším konfliktom studenej vojny patrili bezpochyby vojny v Kórei a vo Vietname.

2. 3. Tri interpretácie vzniku studenej vojny

Vysvetliť príčiny vzniku studenej vojny je z teoretického hľadiska veľmi kontroverzné. Rovnako kontroverzné bolo vysvetliť príčiny vzniku studenej vojny až do ukončenia konfliktu aj z politického pohľadu. Príčiny možno hľadať v rozličných vysvetleniach zodpovednosti za vznik konfliktu. Zatiaľ čo v iných konfliktoch napr. v prípade prvej alebo druhej svetovej vojny bol pôvodca konfliktu jasný, v prípade studenej vojny ostáva táto otázka dodnes zodpovedaná z rozličných perspektív, ktoré sa dajú vo všeobecnosti zhrnúť do troch skupín:

1. *Tradicionalistický (alebo aj ortodoxný)¹⁵ pohľad* nachádza príčinu vzniku americko-sovietskeho antagonizmu v marxisticko-leninskej ideológii a v jej cieľi, odstrániť kapitalizmus prostredníctvom svetovej revolúcie a tak dosiahnuť komunizmus v každej krajine. Tieto myšlienky boli v ostrom protiklade k americkému pohľadu na demokraciu.
2. *Revizionistický pohľad* robí za konflikt medzi USA a ZSSR zodpovedným Spojené štáty americké. Z tohto uhla pohľadu Stalin len reagoval na americkú hospodársko-politickú expanziu s cieľom chrániť pred ňou záujmy po druhej svetovej vojne ekonomicky vyčerpaného Sovietskeho zväzu. Hospodárske rozpínanie USA pôsobilo ako hlavný faktor vzniku konfliktu. Z tejto perspektívy vysvetľovali príčiny studenej vojny aj autori v bývalom sovietskom bloku.¹⁶
3. *Postrevizionistický pohľad* sa snaží o syntézu oboch predchádzajúcich vysvetlení. Hlavnú príčinu vidí v nesprávnej interpretácii krokov rovnako na oboch stranách s ďalšou produkciou nesprávnych rozhodnutí.

¹⁵ Pozri napr. Schlessinger, Arthur Jr., Some Lessons from the Cold War, in: Hogan, M. J., The End of the Cold War, 1992, s. 53-62, tu s. 53-54.

¹⁶ Pozri Herrmann, Richard, K./Lebow, Richard Ned, What was the cold war? When and why did it end?, in: Herrmann, Richard, K./Lebow, Richard Ned (ed.), Ending the cold war. Interpretations, causations and the study of the international relations, New York 2004, s. 1-27, tu s. 3.

3. Vysvetlenia konca studenej vojny

Koniec studenej vojny priniesol do teórií medzinárodných vzťahov mnoho výziev. Hoci k ukončeniu konfliktu medzi USA a ZSSR došlo už takmer pred 17 rokmi, dodnes nie je táto udalosť dostatočne vysvetlená po teoretickej stránke. Jednu z hlavných príčin možno nájsť vo veľkom množstve faktorov, ktoré spôsobili kolaps východného bloku.

3.1. Kedy sa skončila studená vojna?

Na otázku, kedy presne sa začala studená vojna, jednotnú odpoveď doterajší výskum zatiaľ neposkytol. Rovnako nejednoznačne znie odpoveď pri otázke jej ukončenia. Vo výskume medzinárodných vzťahov neexistuje všeobecná dohoda na konkrétnej udalosti, ktorú by sme mohli považovať za počiatok resp. koniec studenej vojny. Americký politológ John Mueller poukazuje na údajne prvé vyhlásenie dôležitej politickej osobnosti, britskej premiérky Margaret Thatcherovej, ktorá verejne oznámila koniec studenej vojny v rozhovore pre Washington Post už v novembri 1988: „We are not in a Cold War now but in a new relationship much wider than the Cold War ever was”.¹⁷

Ak by sme chceli nájsť konkrétnu udalosť, naskytá sa nám viacero možností. Mohla by to byť tzv. „Sinatrova doktrína“¹⁸ Michaela Gorbačova z roku 1988, ktorou najvyšší tajomník Komunistickej strany ZSSR zrušil Brežnevovu doktrínu a prakticky tak vydal krajinám strednej a juhovýchodnej Európy súhlas na uskutočňovanie vnútornej politiky výlučne vo vlastnej réžii bez zasahovania Sovietskeho zväzu. Gorbačovova koncepcia „slobodnej voľby“ podryla ideologicko-politické základy vlád v krajinách východného bloku a viedla rýchlo k jeho rozpadu. Ďalšou možnosťou by mohlo byť oficiálne ohlásenie začiatku Gorbačovových reforiem – perestrojky a glasnosti. Alebo dohoda medzi odborovým hnutím Solidarnosc a predstaviteľmi Komunistickej strany Poľska na slobodných voľbách. Mohol by to byť pád Berlínskeho múru v októbri 1990, alebo definitívny rozpad Sovietskeho zväzu v decembri 1991. Na oficiálnej úrovni bol koniec svetovej vojny vyhlásený v Paríži v novembri 1990, na zasadnutí Konferencie pre bezpečnosť a spoluprácu v Európe, aj napriek tomu, že baltické krajiny boli stále pod vplyvom Ruska.

¹⁷ Oberdorfer, Don, Thatcher Says Cold War Has Come to an End: Britton Calls for Support of Gorbachev, in: Washington Post, 18. November 1988, in: Mueller, John, What was the Cold War About? Evidence from its Ending, Political Science Quarterly, Vol. 119, č. 4, Winter 2004-2005, s. 610-632, tu 612.

¹⁸ Za autora pojmu umiernennej politiky M. Gorbačova voči krajinám strednej a juhovýchodnej Európy sa považuje minister zahraničných vecí ZSSR Eduard Ševarnadze.

Hľadať koniec studenej vojny len v jednej konkrétnej udalosti nie je správne, pretože ide o skupinu viacerých udalostí, ktoré spoločne viedli k ukončeniu tohto netypického konfliktu. Aj vydavateľia zborníka *What was the cold war? Why did it end?* Richard K. Herrmann und Richard Ned Lebow spoločne s ďalšími autormi statí uverejnených v zborníku nehľadajú koniec studenej vojny len v jednej udalosti, ale rozlišujú päť zlomových bodov, ktoré nakoniec viedli k jej ukončeniu: nástup Michaela Gorbačova k moci, stiahnutie sovietskych vojsk z regionálnych konfliktov, kontrola v zbrojení, revolučné procesy v krajinách strednej a východnej Európy a zjednotenie Nemecka.¹⁹

3.2. Teoretické interpretácie konca studenej vojny

Nie je jednoduché označiť konkrétnu udalosť s najväčšou zásluhou na ukončení studenej vojny. Z tohto dôvodu musí byť konflikt charakterizovaný oveľa podrobnejšie. Herrmann und Lebow vysvetľujú príčiny konca studenej vojny zo štyroch uhlov pohľadu. Z pohľadu moci a mocenských zdrojov, ideológie, vnútornej štruktúry a vnútornej politiky a nakoniec z pohľadu držiteľov moci.²⁰ Autori sa najskôr pokúšajú definovať dôvod vzniku studenej vojny a od neho vysvetliť príčinu konca konfliktu medzi supermocnosťami.

V centre prvej perspektívy stojí mocenský faktor. Moc hrá dôležitú úlohu v realistických školách medzinárodných vzťahov. Podľa predstaviteľov realizmu to nebol len boj o moc, ale rovnako aj mocenské vákuum, ktoré nakoniec viedlo k ukončeniu konfliktu. Z tohto pohľadu sa studená vojna skončila v momente, keď jedna zo znepriatelených strán nebola viac schopná konkurovať druhej strane z pozície rovnako silného oponenta. Teda, keď Sovietsky zväz stratil status vojenskej superveľmoci. Vnútorno-politický vývoj bol len reakciou na americkú zahraničnú politiku. Jednu z podstatných úloh pri kolapse Sovietskeho zväzu mal podľa predstaviteľov realistických škôl zohrávať americký prezident: „...President Ronald Reagan's military and ideological assertiveness during the 1980s played the lead role in the collapse of Soviet communism and the 'taming' of its foreign policy.”²¹ Podľa realistov bolo veľmi dôležité demonštrovať jednoznačný kurz v politike Západu voči Sovietskemu zväzu a jeho spojenom.

Iné školy vnímajú studenú vojnu predovšetkým ako ideologický konflikt. Obe superveľmoci reprezentovali rozličné sociálne systémy, ktoré stáli vo vzájomnom konflikte už

¹⁹ Pozri Herrmann/ Lebow, *What was the cold war?*, s. 8-12.

²⁰ Pozri Tamže s. 7-8.

²¹ Deudny, Daniel/ Ikenberry, John G., *Who won the Cold War?*, in: *Foreign Policy* 87, Sommer 1992, s. 123-138, tu s. 123.

od bolševickej revolúcie v októbri 1917. Podľa Lebowa a Herrmanna sa Sovietsky zväz vzdal myšlienky uskutočniť svetovú revolúciu počas vlády Stalina, ale aj napriek tomu rozličné ideologické predstavy o spoločenskom poriadku boli základom aj naďalej pretrvávajúceho ideologického konfliktu. Z tohto pohľadu sa studená vojna skončila až potom, ako jedna zo strán uznala slabosť vlastného systému a prebrala základné línie systému svojho bývalého protivníka.²² Sovietsky zväz nebol schopný konkurovať Spojeným štátom americkým nielen v oblasti vojenskej a technologickej, ale svojou koncepciou plánovaného hospodárstva výrazne zaostával za západnými štátmi aj v oblasti ekonomickej. Kým západný kapitalizmus bol postavený na základoch slobodného trhu, sovietsky hospodársky model spočíval na princípoch marxistickej ideológie, ktoré sa v praxi ukázali ako neuskutočniteľné. Hospodársky aspekt zohrávajúci dôležitú úlohu pri kolapse východného bloku podčiarkuje aj Fred Halliday: „...it was the tee-shirt, not the gunbout, that broke down the communist system's resistance to global capitalism.“²³ Z tohto dôvodu sa Sovieti rozhodli úplne dobrovoľne nevládnuť viac podľa starých metód, ale stavať na princípy slobodného trhového hospodárstva a nové myslenie.

Pri tretej perspektíve konca studenej vojny stojí v popredí vnútorná politika. Podľa tohto pohľadu vyprovokovali vznik studenej vojny Stalin a Truman za účelom upevniť ich pozície vo vnútornej politike. Studená vojna sa podľa predstaviteľov tejto školy končí ohlásením reforiem M. S. Gorbačova – perestrojky a glastnosti.²⁴ Najvyšší predstaviteľ Komunistickej strany ZSSR rozpoznal, že nie je možné uskutočniť hospodárske reformy bez realizácie politických reforiem, ktoré mali priamy vplyv na vnútornú politiku štátov dovtedy stojacich na strane Sovietskeho zväzu. Zrušením Brežnevovej doktríny na konci 80. rokov sa začínajú vnútropolitické reformy najskôr v Poľsku a Maďarsku a po Gorbačovej osobnej intervencii aj v bývalej NDR ako aj v Československu, čo nakoniec viedlo k definitívnemu zániku sovietskeho impéria.

Pri poslednej perspektíve Herrmanna a Lebowa stojí v centre pozornosti indivídium. Mnoho amerických ako aj sovietskych škôl medzinárodných vzťahov videli v Stalinových expanzionistických plánoch, ale aj v jeho paranoji základnú príčinu vzniku studenej vojny. Konflikt sa preto končí schopnosťou Gorbačova vnímať vzťahy medzi Sovietskym zväzom a Spojenými štátmi, rovnako aj reformné procesy v krajinách strednej a východnej Európe z

²² Pozri. Herrmann/ Lebow, What was the cold war?, s. 7.

²³ Halliday, Fred, The End of the Cold War and International Relations: Some Analytic and Theoretical Conclusions, in: Ken Booth and Steve Smith (ed.), International Relations Theory today, Oxford 1995, s. 38-61, tu s. 48.

²⁴ Pozri. Herrmann/ Lebow, What was the cold war?, s. 7-8.

liberálnej perspektívy.²⁵ Falk Bomsdorf a Hannes Adomeit podčiarkujú schopnosť Gorbačova vnímať svet realisticky, bez úzkeho prepojenia na utopistické idey marxizmu-leninizmu. Práve v tomto aspekte sa Gorbačov odlišoval od ostatných bývalých najvyšších predstaviteľov Komunistickej strany ZSSR.²⁶

3.3. Sociologický pohľad na koniec studenej vojny

Kým väčšina autorov vysvetľuje koniec studenej vojny z makroúrovne, práve mikroúroveň konfliktu je vo výskume dodnes silne poddimenzovaná. Jedným z podstatných dôvodov bol nedostatok informácií o bežnom živote človeka za železnou oponou. Oficiálne štatistiky o hospodárskom vývoji v krajinách východného bloku boli falšované nielen pre vedcov zo západu. Rovnako aj domáce obyvateľstvo malo získať dojem, že žije v rýchlo sa rozvíjajúcej spoločnosti s vynikajúcimi sociálnymi podmienkami. Napriek pokusom zo strany držiteľov moci rozmaznávať obyvateľstvo rozličnými sociálnymi dávkami, odmietla verejnosť socialistický model riadeného hospodárstva.

Rastúce makroekonomické problémy socialistických krajín sa automaticky odrazili v mikroekonomike jednoduchých rodín. Jeden z dôležitých autorov zaoberajúcimi sa mikroúrovňou kolapsu východného bloku, je český sociológ Ivo Možný. Vo svojej štúdií *Proč tak snadno...*²⁷ analyzuje príčiny negatívneho postoja k socialistickému systému, tak ako u vysokých komunistických funkcionárov, ako aj u bežnej verejnosti.

Prvý dôvod rezistencie možno hľadať vo výraznom rozdiel medzi oficiálnou predstavou rovnosti medzi všetkými ľuďmi a reálnymi privilégiami straníckych funkcionárov na konci 80. rokov 20. storočia. V tejto súvislosti by malo byť ďalej rozanalyzované prepojenie medzi reálnym a oficiálnym majetkom vysokých straníckych funkcionárov. Na jednej strane mali fakticky enormný vplyv na štátny majetok, hoci podľa oficiálnej ideológie nemohli vlastniť žiadny majetok. Na druhej strane mohol byť ich vplyv obmedzený zásahom z radov najvyšších predstaviteľov strany. Akékoľvek porušenie pravidiel komunistickej strany mohol znamenať koniec ich kariéry. Podľa princípov marxistickej ideológie mali rovnaké spoločenské postavenia ako aj ostatní ľudia. Verejná prezentácia reálnych privilégií straníckych funkcionárov bola v každom prípade nežiaduca. Po páde komunistického bloku sa

²⁵ Pozri tamže s. 8.

²⁶ Pozri Bomsdorf, Falk/ Adomeit, Hannes, Das „neue Denken“: Grundzüge und Verwirklichung, in: Adomeit, Hannes u. a. (ed.), Die Sowjetunion unter Gorbatschow. Stand, Probleme und Perspektiven der Perestroika, Stuttgart u. a. 1990, s. 261-296, tu s. 262.

²⁷ Možný, Ivo, Proč tak snadno..., Praha 1991.

pôvodne nemajetní funkcionári stali oficiálnymi vlastníkmi bývalého štátneho majetku. Zároveň sa zbavili stálej kontroly strany. Zmenu spoločenského poriadku potrebovali na legitimizovanie prevodu majetku do ich vlastníctva. Z tohto dôvodu privítali pád komunistického bloku v strednej a východnej Európe aj vysokí komunistickí funkcionári.²⁸

Ďalšie dve príčiny kolapsu východného bloku hľadá Možný v negatívnom postoji nekomunistov ako aj nevýznamných členov strany. Možný poukazuje na rastúce problémy v zásobovaní obyvateľstva základným tovarom. Napriek neustálej propagande komunistickej strany o „lepšej a beztriednej spoločnosti“ existoval výrazný nedostatok v zásobovaní obyvateľstva základným tovarom. Tento nedostatok viedol v druhej polovici 80. rokov k vytvoreniu špecifického spôsobu distribúcie tovarov, v ktorom dôležitú úlohu nezohrávali viac peniaze, ale sociálny kapitál. Peniaze stratili na svojom význame, ako aj na svojej pôvodnej funkcii. Dôležitejšími sa stali kontakty na ľudí v dôležitých funkciách. Distribúcia tovarov prebiehala rovnako podľa vlastných pravidiel. V spoločnosti sa vytvorili tri úrovne distribúcie. Tovary sa prerozdeľovali najskôr na najvyššej úrovni medzi vysokými funkcionármi strany. Aby sa človek dostal k tovaru vyššej kvality, potreboval poznať niekoho z najvyššej úrovne distribúcie, t.j. niekoho medzi komunistickými funkcionármi. Zvyšok tovarov sa potom prerozdelil na druhej úrovni, ktorú tvorili pracovníci distribučných firiem a nakoniec zamestnanci obchodov a ich rodinní príslušníci. Až to, čo ostalo, bolo poskytnuté na trh zvyšku obyvateľstva.²⁹

Sociálny kapitál nezohrával dôležitú úlohu len pri prerozdeľovaní tovarov. Úzke kontakty na ľudí z prostredia strany boli dôležité aj pri snahe dosiahnuť úspešnú kariéru v zamestnaní. Rodičia vstupovali do strany s cieľom uľahčiť svojich deťom prístup k vzdelaniu na úrovni vysokých škôl. Rovnako postup v práci bol neraz podmienený členstvom v strane.

Posledný dôvod odmietnutia socialistického spoločenského modelu bola ritualizácia každodenného života. Pravidelné zasadnutia na pracovisku, rozličné manifestácie, nudné plenárne rokovania, oslavy komunistických sviatkov boli vnímané viac negatívne než pozitívne.

Osemdesiate roky boli poznačené vysokých nástupom vplyvu prostriedkov masovej komunikácie. Verejnosť mala k dispozícii množstvo informačných zdrojov o živote v krajinách západnej Európy. Zistenia následne konfrontovala s vlastnou situáciou. Obyvateľstvo za železnou oponou nebolo vykorisťované, ako to hlásila oficiálna komunistická ideológia. Ľudia si uvedomili, že život v beztriednej spoločnosti je

²⁸ Pozri tamže s. 42-49.

²⁹ Pozri tamže s. 33-34.

nezrealizovateľným cieľom. To viedlo k rastúcemu odmietaniu socialistického ekonomického modelu, ako aj vlády komunistických klamstiev.

4. Teoretická debata po roku 1990

Jednou z hlavných tém teoretickej diskusie deväťdesiatych rokov bola miera schopnosti teórií medzinárodných vzťahov predpovedať rýchly, mierový a nielen pre politikov, ale aj akademikov prekvapujúci kolaps východného bloku. Vo vedeckej literatúre do roku 1990 ani jeden z autorov zreteľne nepredpovedal rýchle ukončenie studenej vojny. Skôr naopak, mnoho autorov videlo budúcnosť vzťahov vo svetovej politike veľmi pesimisticky.

Len rok pred pádom Berlínskeho múru uvažoval Egbert Jahn o možnosti totálnej vojny medzi západom a východom. Jahn síce zobral do úvahy postupné uvoľnenie napätých vzťahov medzi mocnosťami, ale úplne odstránenie antagonizmu medzi nimi neanticipoval.³⁰ Rovnako Werner Link v roku 1988 nepredpovedal skoré ukončenie studenej vojny. Konflikt sa podľa neho nemal skončiť v skorej dobe. Stabilita medzinárodného poriadku mala byť dosiahnutá vzájomným regulovaním vzťahov za predpokladu možnej spolupráce v určitých oblastiach.³¹ Optimistickejšie vnímal situáciu vo svetovej politike na konci osemdesiatych rokov Gordon A. Craig. Antagonistický vzťah medzi východom a západom sa síce nemal skončiť v blízkom období, ale medzinárodný systém mal byť vybudovaný na úplne nových základoch. K predpokladom nového systému mala patriť pripravenosť mocností definovať novú úlohu vo svetovej politike, redukcia ich vojenského angažovania v krajinách tretieho sveta a menší vplyv ideológie na správanie USA a ZSSR.³² Zdeněk Mlynář, emigrant z Československa a bývalý spolužiak M. S. Gorbačova na Lomonosovej univerzite v Moskve, sa na jednej strane pozitívne postavil k myšlienke prekonania faktorov, ktoré konflikt zapríčinili. Na strane druhej ale tvrdí, že pôjde o dlhoročný proces s dĺžkou trvania dvoch alebo troch desaťročí.³³

Nielen teoretici, ale aj politici neboli na konci 80. rokov presvedčení o skorom ukončení studenej vojny. Vedúci oddelenia pre európske záležitosti Národnej bezpečnostnej

³⁰ Pozri Jahn, Egbert, *Konflikt und Entstpannung im West-Ost-Verhältnis*, in: Calließ, Jörg (ed.), *Der West-Ost-Konflikt. Geschichte, Positionen, Perspektiven*, Paderborn a. i. 1988, s. 47-57, tu s. 54.

³¹ Pozri Link, Werner, *Der Ost-West-Konflikt*, 2. vydanie, Stuttgart 1988, s. 236-237.

³² Pozri Craig, Gordon A., *Die Evolution des internationalen Systems seit 1945*, in: Calließ, J., *Der West-Ost-Konflikt*, 1998, s. 13-21, tu 20-21.

³³ Pozri Mlynář, Zdeněk, *Der Ost-West-Konflikt als Strukturmuster in Europa und die Rolle des Sowjetblocks*, in: Rix, Christiane (ed.), *Ost-West-Konflikt – Wissen wir, wovon wir sprechen?* Baden-Baden 1987, s. 201-2035, tu 204-205.

rady USA Robert Hutchings vnímal situáciu vo svetovej politike napriek Gorbačovovým reformám veľmi skepticky. „Die sowjetische Macht war ungebrochen stark, die Einparteienherrschaft in der UdSSR völlig intakt, die ostmitteleuropäischen Völker litten nach wie vor unter Regime, die ihre Existenz der Sowjetmacht verdankten, und noch immer war eine halbe Million sowjetischer Truppen in der Mitte Europas stationiert.“³⁴

Po skončení studenej vojny reagovali autori vo svojich štúdiách na pôvodne pesimistické predpovede. V roku 1993 zverejnil J. L. Gaddis v *International Security* pre teoretikov medzinárodných vzťahov provokujúcu tézu. Transformáciu medzinárodného systému vníma ako hlavný problém pre existujúce teórie konfliktu medzi západom a východom do roku 1990. Zdôraznil zlyhanie doterajších teórií pri predpovedaní transformácie a zmenu v medzinárodnom vzťahoch na konci 80. rokoch považuje za veľké prekvapenie.³⁵ Kriticky sa vyjadruje hlavne na adresu predstaviteľov realizmu a neorealizmu. Vysvetlenie štrukturálnej zmeny medzinárodného systému vníma ako „the weakest point“ v teórii Kennetha Waltza.³⁶ Kenneth T. Waltz, otec neorealizmu, síce pripúšťa možnosť ukončenia studenej vojny, ale aj napriek tomu by mal podľa neho ostať svet bipolárnym.³⁷ To je práve ťažiskom Gaddisovej kritiky voči Waltzovi. „Waltz went wrong: he allowed for the possibility that Soviet and American behavior within a bipolar structure might evolve from confrontation to cooperation; but he made no allowance for the possibility that structure itself might shift, or that changes in the policies of nations within it might contribute to that process“.³⁸ Jednou z najväčších slabostí doterajších teórií bola skutočnosť, že teoretici sa doposiaľ zaoberali takmer výlučne len minulosťou alebo súčasnosťou. Podľa Gaddisa by mali teórie venovať pozornosť aj budúcnosti.³⁹

Reakcie na tézu o prekvapení resp. o zlyhaní doterajších teórií sa vyvíjali dvomi rozličnými smermi. Predstavitelia realizmu a neorealizmu vnímali koniec sovietskeho impéria aj naďalej ako „merely single data point“, ktorý nie je schopný poprieť doterajšie teórie. Hoci bol Gaddis kritizovaný mnohými teoretikmi za zasahovanie historika do teórií medzinárodných vzťahov, mnoho škôl medzinárodných vzťahov vnímalo koniec studenej vojny podobne a rovnako ako Gaddis kritizovalo predovšetkým realizmus a neorealizmus.

³⁴ Hutchings, Robert L., *Als der Krieg zu Ende war. Ein Bericht aus dem Innern der Macht*, Berlín 1999, s. 26.

³⁵ Gaddis, J. L., *International Relations Theory and the End of the Cold War*, in: *International Security*, Zväzok 17, č. 3, (zima 1992/1993), s. 5-58, tu s. 5.

³⁶ Pozri tamtiež s. 32.

³⁷ Pozri Waltz, Kenneth N., *Theory of International Politics*, New York 1979, s. 204.

³⁸ Gaddis, *International Relations Theory*, s. 34.

³⁹ Pozri tamtiež s. 10.

4. 1. Kolaps ako prekvapenie

Silnú podporu našla téza o zlyhaní teórií do roku 1990 u predstaviteľov konštruktivistických smerov. Medzi inými aj Lebow a Herrmann ako aj autori, ktorých štúdie tvoria zborník editovaný v roku 1995, *International Relations Theory and the End of the Cold War*.⁴⁰ V roku 1998 William C. Wohlforth na jednej strane označil tento zborník za jednu z najlepších publikácií teoretického spracovania studenej vojny. Na strane druhej ale upozorňuje, že v ňom chýba aspoň jedna štúdia, ktorá by sa negatívne postavila k schopnosti teórií vysvetľovať konkrétne udalosti vo svetovej politike.⁴¹ Vydavatelia zborníka zdôrazňujú neschopnosť relevantných teórií predpovedať monumentálne zmeny v medzinárodnom poriadku. Ani realisti, liberáli alebo inštitucionalisti nepočítali s tak veľkou zmenou, akou bolo ukončenie studenej vojny.⁴² Podľa názorov Lebowa a Herrmanna bola väčšina teoretikov presvedčená o pretrvaní bipolárneho rozdelenia sveta. Predovšetkým realisti tvrdili, že jedinou možnosťou riešenia konfliktu by bola totálna vojna medzi mocnosťami. Pre vedcov mala byť zmena totálnym prekvapením. Doterajšie teórie nielenže neanticipovali transformáciu, ale ani nepripustili možnosť takej monumentálnej zmeny. Vedcom mali chýbať správne informácie o politickej a ekonomickej situácii v bývalom ZSSR, hoci existovalo mnoho indícií, že ZSSR stojí pred totálnym politickým ako aj ekonomickým kolapsom.

Markantné politické problémy komunistických strán predovšetkým v krajinách strednej a juhovýchodnej Európe boli evidentné už pred nástupom Gorbačova k moci. Od rozdelenia sveta do dvoch blokov v 40. rokoch musel Sovietsky zväz čeliť pravidelným problémom vo svojich satelitných štátoch. Kým protesty v bývalej NDR v roku 1953, v poľskom Poznani a v Maďarsku v roku 1956 vznikli v radoch nespokojnej verejnosti, predstavovala Pražská jar v roku 1968 pokus reformovať socialistický systém z vnútorného prostredia Komunistickej strany. Pražská jar bola dôkazom, že sovietsky model nie je akceptovaný nielen „zdola“ ale ani z prostredia oficiálnych držiteľov moci. Všetky pokusy odstrániť komunistický systém boli „vyriešené“ použitím násilných donucovacích

⁴⁰ Lebow, Richard N./ Risse-Kappen, Thomas (ed.), *International Relations Theory and the End of the Cold war*, New York 1995.

⁴¹ Zborník obsahuje príspevky z konferencie, uskutočnenej na Cornellskej univerzite v roku 1991. K autorom patria okrem editorov aj: Kenneth, A. Oye, Michael W. Doyle, Jack Snyder, Janice Gross Stein a Richard K. Herrmann. Hoci sa názory o tom, že teórie nie sú schopné analyzovať konkrétne udalosti, boli súčasťou diskusie na uvedenej konferencii, nie sú súčasťou zborníka. Pozri Wohlforth, William C., *Reality check: revising theories of international politics in response to the end of the Cold War*, in: *World Politics*, zväzok 50, č. 4, júl 1998, s. 650-680, tu s. 652-653 a 655.

⁴² Pozri Herrmann/ Lebow, *What was the cold war?*, s. 1.

prostriedkov. Zatiaľ čo po druhej svetovej vojne bol Sovietsky zväz v očiach verejnosti vnímaný ako osloboditeľ, po použití sily sa z neho stal okupant.

Po oznámení Gorbačových reforiem sa antikomunistické tendencie v socialistických štátoch ešte zosilnili. Podobne ako ZSSR aj ostatné štáty boli donútené nasledovať reformný kurz sovietskej vlády. Hospodárska kríza sa rozšírila prakticky na všetky štáty socialistického bloku, čo viedlo k posilneniu negatívnych nálad u obyvateľstva. Prečo aj napriek týmto jasným snahám o zmenu nepočítali teoretici s koncom studenej vojny?

Podľa Lebowa a Risse-Kappena možno hľadať deficit vo výskume studenej vojny v jednom z pohľadov na možnú transformáciu medzinárodného poriadku. Teórie sa zaoberali možnou zmenou sovietskeho systému. Ale radikálnou, nie pokojnou. Vedci si až dodatočne uvedomili, že mali dostatok informácií na prognózovanie možného budúceho vývoja. Stali sa však obeťami chybného konceptu, pretože ignorovali alebo chybné interpretovali dôležité informácie.⁴³

Podobne argumentujú aj Rey Koslowski a Friedrich Kratochwil. Podľa nich bol koniec studenej vojny „a crucial test case for neorealism and its systematic approach to international politics“.⁴⁴ Predstavitelia neorealizmu sa podľa nich mýlili v dvoch prípadoch. Po prvé, napriek tvrdeniu, že bipolárne rozdelenie sveta ostane večné, sa Sovietsky zväz rozpadol. Po druhé, zmena v medzinárodnom poriadku nebola výsledkom vojny medzi mocnosťami, rozličného vývoja vo vnútri jednotlivých aliancií, vzniku novej svetovej mocnosti alebo zaostávaniu vo vojenskom vývoji.⁴⁵

K neorealismom zaoberajúcim sa aj témou transformácie medzinárodného poriadku patril Robert Gilpin. Jeho transformačnú analýzu podrobil ostrej kritike zástupca konštruktivistov Richard Ned Lebow.⁴⁶ Gilpin totiž tvrdí, že pri možnom postupnom úpadku mocnosti neprichádza automaticky k jej vojenskému stiahnutiu sa z územia, na ktoré má vplyv.⁴⁷ Podľa jeho argumentácie najatraktívnejšou odpoveďou na postupný úpadok mocnosti je eliminácia problému prostredníctvom preventívnej vojny, pokiaľ je k tomu upadajúca mocnosť ešte schopná. Mocnosť vedie vojnu proti tretej krajine za účelom nadobudnutia nových úspechov. Ďalšou možnou odpoveďou na postupný úpadok mocnosti je redukcia

⁴³ Pozri Lebow, Richard N./ Risse-Kappen, Thomas, Introduction: International Relations Theory and the End of the Cold War, in: Lebow, Richard N./ Risse-Kappen (ed.) International Relations Theory and the End of the Cold War, New York 1995, s. 1-21, tu s. 3.

⁴⁴ Koslowski, Rey/ Kratochwil, Friedrich V., Understanding Change in International Politics: The Soviet Empire's Demise and the International System, in: Lebow./ Risse-Kappen (ed.), International Relations Theory , 1995, s. 127-165, tu s. 127.

⁴⁵ Pozri tamtiež s. 129.

⁴⁶ Pozri Lebow, Richard Ned, The long peace, the end of the cold war, and the failure of realism, in: International Organisation, Vol. 48, č. 2, jar 1994, s. 249-277.

⁴⁷ Gilpin, Robert, War and Change in the World Politics, Cambridge 1981, s. 191-192.

nákladov spojených s rozmiestnením svojich základní na území iných štátov pri zachovaní dostatočnej bezpečnosti vlastného územia.

Lebow tvrdí⁴⁸, že správanie sa Sovietskeho zväzu do 80. rokov bolo v súlade s realistickou koncepciou.⁴⁹ V skoršom období studenej vojny sa Moskva snažila zachovať si svoj vplyv v krajinách strednej a juhovýchodnej Európy aj prostredníctvom použitia represívnych prostriedkov. V prípade Nemecka v roku 1953, Maďarska v roku 1956, Československa v roku 1968 a v osemdesiatych rokoch aj v prípade Poľska. Nástupom Gorbačova k moci v polovici osemdesiatych rokov stratili podľa Lebowa Gilpinove teórie na svojej platnosti. Stiahnutie vojsk z Afganistanu v rokoch 1988-1989 by ešte mohlo byť považované za redukciu nákladov. Rovnako by sme sa mohli pozerať aj na zmluvu o znížení jadrových zbraní v strednej a východnej Európe. Znížením vplyvu na dianie v strednej a juhovýchodnej Európe však už bolo podľa Lebowa veľmi nezvyčajné. Sovietsky zväz sa stiahol z územia, na ktorom mal od konca druhej svetovej vojny svoje vitálne záujmy. Stiahnutie sa z tohto územia stojí podľa Lebowa v ostrom kontraste nielen k realistickým teóriám znižovania nákladov, ale taktiež k základnej axióme realizmu, podľa ktorej mocnosti urobia všetko preto, aby si uchovali svoje sféry mocenského vplyvu.⁵⁰

4. 2. Kolaps ako „merely data point“

Realistický resp. neorealistickej pohľad na koniec studenej vojny sa podstatne odlišoval od tvrdení konštruktivistov. Napriek mierovému rozpadu východného bloku tvrdili zástupcovia oboch tradičných smerov, že tým nedošlo k podstatnej zmene v medzinárodnom systéme. Teórie sú schopné analyzovať všeobecné modely medzinárodného systému, ale nie sú schopné predpovedať konkrétne udalosti.⁵¹ Z pohľadu neorealizmov bol konflikt medzi Spojenými štátmi americkými a Sovietskym zväzom len určitou udalosťou v dejinách ľudstva. Z tohto pohľadu teda nemožno poprieť základné východiská neorealistickej smeru.

Pokiaľ chceme pochopiť neorealistickej vnímanie rozpadu východného bloku, musíme najskôr vysvetliť základné tézy neorealizmu. Hlavnou myšlienkou neorealizmu je nemennosť základných znakov v medzinárodnom systéme. Podľa Roberta Gilpina „the fundamental nature of international relations has not changed over the millennia. International relations has

⁴⁸ Pozri Lebow, *The long peace*, s. 261.

⁴⁹ Polemistická reakcia na Lebowa, pozri Wohlforth, William C., *Realism and the End of the Cold War*, in: *International Security*, zväzok 19, č. 3, roč. 1994/95, s. 91-129, tu s. 115-119.

⁵⁰ Pozri Lebow, *The long peace*, s. 262.

⁵¹ Pozri Wohlforth, *Reality check*, s. 650-680, tu s. 655.

continued to be a recurring struggle for wealth and power among independent actors in a state of anarchy. The classic history of Thucydides is a meaningful a guide to the behavior of states today as when it was written in the fifth century B. C".⁵²

Stabilitu medzinárodného systému vysvetlil vo svojom diele *Theory of international Politics* zakladateľ neorealizmu Kenneth Waltz.⁵³ Štruktúra medzinárodného systému sa definuje prostredníctvom: 1.) princípu štruktúry systému a 2.) rozdelením sfér vplyvu medzi mocnosťami. Na rozdiel od štruktúry v rámci nezávislého štátu základnou vlastnosťou systému medzinárodného poriadku je anarchia. Neexistuje žiadna nadriadená inštitúcia, ktorá by nariad'ovala iným štátom, ako sa musia správať. V anarchistickom systéme prežitie štátu a jeho bezpečnosť nie je garantované nejakou vyššie stojacou inštitúciou. Z tohto dôvodu si musí každý aktér medzinárodnej politiky, buď sám alebo v spolupráci s inými štátmi, zabezpečiť vlastnú bezpečnosť.

Druhým kritériom je moc. V anarchistickom systéme môže byť moc rozdelená tromi spôsobmi:

- unipolárne (v systéme dominuje hegemónia mocnosť),
- bipolárne (moc je rozdelená medzi dvoch rovnako silných aktérov),
- multipolárne (v systéme existujú viac než dve rovnako silné mocnosti).

Pretože jednotlivé štáty v anarchistickom systéme sú bezpečné len pri existencii rovnovážneho stavu, pokúšajú sa maximalizovať svoju bezpečnosť. Štáty sú bezpečné pri garancii rovnováhy sily. Táto skutočnosť vedie slabšie štáty k zgrupovaniu sa proti silným štátom, čo napokon vyústí k vytvoreniu bipolarity. Ak teda nejaký štát použije mocenské prostriedky na vylepšenie svojej pozície v medzinárodnom systéme, je pravdepodobné, že ostatní aktéri nebudú tomuto štátu konkurovať, ale práve z tohto dôvodu vytvoria alianciu na vyrovnanie mocenského vplyvu.

Ďalšie dva spôsoby prerozdelenia moci vedú k otázke bezpečnosti malých štátov. V multipolárnom systéme môže byť každý štát ohrozovaný kedykoľvek iným štátom. Silnejšie štáty môžu z rozličných dôvodov viesť vojnu voči slabším štátom. Rovnako unipolárny systém je v porovnaní s bipolárnym systémom viac konfliktnejší, pretože správanie sa hegemóna vedie k upevňovaniu jeho mocenskej prevahy aj prostredníctvom vojenských konfliktov.

Kenneth Waltz ale pripúšťa transformáciu systémovej štruktúry. K zmene štruktúry systému dochádza vtedy, keď jednotky medzinárodného systému (štáty) získajú vplyv pri

⁵² Gilpin, War and Change in the World Politics, s. 7.

⁵³ Pozri Waltz, Kenneth N., Theory of international Politics, New York a i. 1979.

prerozdelení mocenských prostriedkov.⁵⁴ Štruktúra medzinárodného systému je ale anarchistická a anarchia je nadčasová a konštantná vlastnosť medzinárodného systému. Z tohto dôvodu sú štáty aj napriek zmenám systému viac naklonené k existencii bipolárneho rozdelenia medzinárodného poriadku.

Waltz aj štyri roky po skončení studenej vojny tvrdil, že bipolarita bude trvať aj ďalej, pretože Rusko disponuje dostatočným množstvom vojenského materiálu na zabezpečenie vlastnej bezpečnosti.⁵⁵ Rovnako aj John Mearsheimer, len niekoľko mesiacov po páde Berlínskeho múru, ale ešte pred rozpadom Sovietskeho zväzu, potvrdzuje neorealistickú tézu o stabilite bipolárneho rozdelenia medzinárodného poriadku: „...a bipolar system is more peaceful for the simple reason that under only two major powers are in contention”.⁵⁶ Pretože po mierových revolúciách v bývalých socialistických krajinách Európy sa ukončilo bipolárne rozdelenie sveta, vidí Mearsheimer ďalší vývoj v medzinárodných vzťahoch veľmi pesimisticky. Z množstva jeho negatívnych prognóz politického vývoja na starom kontinente (o. i. napäté vzťahy medzi jednotlivými východoeurópskymi krajinami voči Nemecku, konflikty medzi bývalými socialistickými krajinami kvôli menšinám, pokus týchto krajín získať jadrové zbrane) reálnu podobu nabral jedine konflikt na teritóriu bývalej Juhoslávie.

Na jednej strane sa Mearsheimerove hypotézy o politickom vývoji na starom kontinente po páde Berlínskeho múru z väčšej časti nenaplnili. Európa nebola poznačená novými konfliktmi, ale naopak, vzájomnou spoluprácou bývalých socialistických krajín v procese integrácie do Európskej únie. Koniec bipolarity nevyvolal v Európe (až na výnimku bývalej Juhoslávie) žiadny vojenský konflikt. Na druhej strane nemožno prostredníctvom chybných predpovedí Mearsheimera spochybníť základné piliere neorealistického smeru. Musíme ale vychádzať z dvoch základných téz. 1.) teórie nie sú schopné a ani nie je ich cieľom analyzovať konkrétne udalosti vo svetovej politike. 2.) koniec studenej vojny bol len „merely single data point“, ktorý nemôže podkopať základy neorealizmu. Preto by sme vývoj v medzinárodnej politike nemali skúmať len do konca 80. resp. do začiatku 90. rokov, ale mali by sme sa sústrediť aj na vývoj v medzinárodných vzťahoch siahajúci až po súčasnosť.

V priebehu 15 rokov po rozpade bipolárnej štruktúry sa v medzinárodnom systéme začala presadzovať jedna mocnosť – Spojené štáty americké. V súčasnosti môžeme jej vplyv označiť za hegemoniálny. Podľa teórie rovnovážneho stavu v medzinárodnom systéme sa iné

⁵⁴ Pozri tamtiež s. 97.

⁵⁵ Pozri Waltz, *The emerging structure*, S. 44-79, hier 52.

⁵⁶ Mearsheimer, John, J., *Why We Will Soon Miss The Cold War*, in: *The Atlantic Monthly*, Vol. 266, č. 2, august 1990, s. 30-50, tu s. 38.

štáty pokúšajú reagovať na politiku USA a dostať ju do rovnovážneho stavu.⁵⁷ Súčasnú správanie sa Ruska a Číny, ich spolupráca na poli politickej ako aj vojenskej, nám môžu poslúžiť ako dôkazy, že oba počas studenej vojny znepriatelené štáty, dnes aktívne reagujú na hegemoniálne snahy Spojených štátov amerických. Werner Link vidí v zahraničnej politike Číny pokusy o vyrovnanie nerovnovážneho stavu v medzinárodnom systéme, „mit dem stillen Wunsch, langfristig selbst Hegemonialmacht zu werden.“⁵⁸ Rusko a Čína sú piliermi ázijskej Shanghai Cooperation Organization⁵⁹, ktorá sa po vstupe Indie môže stať rovnocenným protipólom Severoatlantickej aliancie.

Súčasnú veľmi dobré vzťahy medzi Ruskom a Čínou, spoločné akcie ázijských štátov na poli vojenskom, zasahovanie Ruska do vnútorných záležitostí svojich susedov, tvoria základy tézy, podľa ktorej je studená vojna síce za nami, ale konflikt medzi východom a západom pokračuje aj naďalej. Nejedná sa však viac o ideologicky determinovaný konflikt, ale skôr o geopolitickú súťaž medzi východom a západom, medzi Spojenými štátmi americkými na jednej strane a Ruskom a Čínou na strane druhej.

5. Záver

Kolaps východného bloku s následným rozpadom Sovietskeho zväzu bol veľkou výzvou pre tak empirický ako aj teoretický výskum v oblasti medzinárodných vzťahov. Jednou z hlavných tém v odbornej literatúre po roku 1990 bol pokus analyzovať dôležité dôvody transformácie v medzinárodnom poriadku.

Tak ako pri vysvetlení príčin vzniku studenej vojny, neboli analytici jednotní ani pri vysvetlení jeho konca. Pre zástupcov realizmu resp. neorealizmu zohrával najdôležitejšiu úlohu mocenský faktor. V liberálnych koncepciách hospodársky faktor a neochota komunistických lídrov používať pri vládnutí staré metódy. Koniec konfrontácie medzi znepriatelenými superveľmocami bol vysvetľovaný aj ako výsledok vnútropolitických procesov v bývalých socialistických krajinách. Rovnako sa koniec studenej vojny vysvetľuje ako výsledok dispozícií Michaela Gorbačova oslobodiť sa od ideologických koncepcií komunistickej strany a vnímať svet realisticky.

⁵⁷ Pozri Waltz, *The emerging structure*, s. 44-79, tu s. 53.

⁵⁸ Pozri Link, Werner, *Hegemonie und Gleichgewicht der Macht*, in: Ferdowsi, Mir A. (ed.), *Sicherheit und Frieden zu Beginn des 21. Jahrhunderts*, 2. vydanie, München 2002, s. 57-73, tu s. 41.

⁵⁹ Založená bola v meste Shanghai v roku 1996 podpisom zmluvy o prehĺbení vzájomnej vojenskej podpory v pohraničných regiónoch. Podpísaná bola najvyššími reprezentantmi Čínou, Ruska, Kirgizska, Tadžikistanu a Kazachstanu. V roku 2001 sa stal členom aj Uzbekistan zum Mitglied. Mongolsko, India, Pakistan a Irán majú v organizácii pozorovateľský status.

Odborná literatúra pod roku 1990 je poznačená nedostatkom mikroekonomických analýz studenej vojny. Jeden z dôvodov môžeme nájsť v nedostatku relevantných informácií o každodennom živote obyvateľstva v krajinách východného bloku. V doteraz dostupnej literatúre sa výskum mikroúrovne konfliktu zameriava na dôvody, prečo obyvateľstvo odmietlo socialistický model riadenia spoločnosti. Dochádzame k trom základným dôvodom:

- a) Na konci 80. rokov existoval citeľný rozpor medzi oficiálnou ideológiou hlásajúcou rovnosť medzi všetkými ľuďmi a reálnymi privilégiami vysokých straníckych funkcionárov.
- b) Napriek stálej propagande komunistických strán o výhodách socialistického modelu voči modelu kapitalistickému existoval výrazný nedostatok tovarov. Pri raste životnej úrovne spojenej s rastom kariéry hral podstatnejšiu úlohu sociálny nie finančný kapitál.
- c) Obyvateľstvo odmietalo ritualizáciu každodenného života.

V práci som sa pokúsil načrtnúť diskusiu medzi teoretickými smermi po ukončení studenej vojny. Konštruktivisti kritizovali do roku 1990 existujúce teórie z dôvodu ich neschopnosti predpovedať koniec studenej vojny. V centre pozornosti kritiky stál predovšetkým realizmus resp. neorealizmus. Do konca 80. rokov sa vývoj vo svetovej politike odvíjal v súlade s realistickými koncepciami. Realisti uznávali na bipolárnom rozdelení sveta jeho stabilitu, ktorá mala trvať večne. Po rozpade východného bloku sa realisti dostali do paľby ostrej kritiky. Napriek malým regionálnym konfliktom na starom kontinente sa medzinárodný poriadok zdal stabilným aj po narušení jeho bipolárnej štruktúry. Namiesto vyvolávania konfliktov sa európske krajiny zamerali na vzájomnú spoluprácu.

Aj napriek pokojnému vývoju medzinárodného systému po skončení studenej vojny nemôžeme spochybníť realistické smery. Realisti vnímajú koniec konfliktu medzi USA a ZSSR len ako „merely single data point“. Podľa nich teórie nie sú schopné predpovedať konkrétne udalosti. Môžu len predstaviť základné vzory v medzinárodnom poriadku. Realisti sú presvedčení, že základná vlastnosť medzinárodného poriadku, snaha štátov o získanie mocenského vplyvu v anarchistickom medzinárodnom systéme, je nemenná. Z tohto dôvodu tak realizmus ako aj neorealizmus nemožno spochybníť.

6. Zoznam použitej literatúry

- Bomdsdorf, Falk/ Adomeit, Hannes, Das „neue Denken“: Grundzüge und Verwirklichung, in: Adomeit, Hannes u. a. (ed.), Die Sowjetunion unter Gorbatschow. Stand, Probleme und Perspektiven der Perestroika, Stuttgart u. a. 1990, s. 261-296,
- Calließ, Jörg (ed.), Der West-Ost-Konflikt. Geschichte, Positionen, Perspektiven, Paderborn a i. 1988,
- ČTK, Polsko poodhalí srpen, Lidové Noviny, ročník. 2005, č. 285,
- Czempiel, Ernst-Otto, Weltpolitik im Umbruch. Das internationale System nach dem Ende des Ost-West-Konfliktes, Mníchov 1993,
- Deudny, Daniel/ Ikenberry, John G., Who won the Cold War?, in: Foreign Policy 87, Summer 1992, s. 123-138,
- Gaddis, John Lewis., International Relations Theory and the End of the Cold War, in: International Security, zväzok 17, č. 3, (Winter 1992/1993), s. 5-58,
- Gaddis, John Lewis, The Long Peace: Inquiries into the history of the cold war, New York 1987,
- Gaddis, John Lewis, We Now Know. Rethinking Cold War History, Oxford 1997,
- Gilpin, Robert, War and Change in the World Politics, Cambridge 1981,
- Halliday, Fred, The End of the Cold War and International Relations: Some Analytic and Theoretical Conclusions, in: Ken Booth and Steve Smith (ed.), International Relations Theory today, Oxford 1995, s. 38-61,
- Herrmann, Richard, K./ Lebow, Richard Ned (ed.), Ending the Cold War. Interpretations, causations and the study of the international relations, New York 2004,
- Hogan, Michael J. (ed.), The End of Cold War, Its Meaning and Implications, Cambridge 1992,
- Hubel, Helmut, Das Ende des Ost-West-Konfliktes. Thesen zu einer Erklärung, in: Schmidt, Gustav, Ost-West-Beziehungen: Konfrontation und Détente 1945-1989, zväzok 2., Bochum 1993, s. 3-17,
- Hutschings, Robert L., Als der Krieg zu Ende war. Ein Bericht aus dem Innern der Macht, Berlin 1999,
- Lebow, Richard Ned, The long peace, the end of the cold war, and the failure of realism, in: International Organisation, zväzok 48, č. 2, Spring 1994, s. 249-277,
- Lebow, Richard N./ Kappen-Risse, Thomas (ed.), International Relations Theory and the End of the Cold war, New York 1995,

- Link, Werner, *Der Ost-West-Konflikt*, Stuttgart 1988,
- Link, Werner, Hegemonie und Gleichgewicht der Macht, in: Ferdowski, Mir A. (ed.), *Sicherheit und Frieden zu Beginn des 21. Jahrhunderts*, Mníchov 2002, s. 57-73,
- Mastny, Vojtech, Neue Forschungsergebnisse zum Kalten Krieg aus osteuropäischen Archiven, in: Spillmann, Kurt R./ Wenger, Andreas (ed.), *Zeitgeschichtliche Hintergründe aktueller Konflikte VII. - Vortragsreihe an der ETH Zürich Sommersemester 1999*. Zürcher Beiträge zur Sicherheitspolitik und Konfliktforschung, č. 54, Zürich 1999, s. 7-17,
- Mearsheimer, John, J., Why We Will Soon Miss The Cold War, in: *The Atlantic Monthly*, Vol. 266, č. 2, august 1990, s. 30-50,
- Meri, Lennart, Die Zeit zum Handeln ist gekommen. Russland und die baltischen Staaten, in: *Internationale Politik*, č. 11, ročník. 1995, s. 9-12,
- Mlynař, Zdenek, Der Ost-West-Konflikt als Strukturmuster in Europa und die Rolle des Sowjetblocks, in: Rix, Christiane (ed.), *Ost-West-Konflikt – Wissen wir, wovon wir sprechen?* Baden-Baden 1987, s. 201-235,
- Mueller, John, What was the Cold War About? Evidence from its Ending, in: *Political Science Quarterly*, zvázok 119, č. 4, Winter 2004-2005, s. 610-632,
- Schlessinger, Arthur Jr., Some Lessons from the Cold War, in: Hogan, M. J., *The End of the Cold War*, 1992, s. 53-62,
- Speckmann, Thomas, Der neue Kalte Krieg. Trotz Antiterrorkoalition: Die Ost-West-Konfrontation kehrt wieder, in: *Internationale Politik*, č. 5, ročník 60 (2005), s. 6-15,
- Steininger, Rolf, *Der Kalte Krieg*, Frankfurt nad Mohanom 2003,
- Stöver, Bernd, *Der Kalte Krieg*, Mníchov 2003,
- Waltz, Kenneth N., The emerging structure of international politics, in: *International security*, zvázok 18, ročník 1993, s. 44-79,
- Waltz, Kenneth N., *Theory of International Politics*, New York a i. 1979,
- Wohlforth, William C., Realism and the End of the Cold War, in: *International Security*, zvázok. 19, č. 3, ročník. 1994/95, s. 91-129,
- Wohlforth, William C., Reality check: revising theories of international politics in response to the end of the Cold War, in: *World Politics*, zvázok. 50, č. 4, júl 1998, s. 650-680,
- Zürn, Michael/ Brozus, Lars, Kulturelle Konfliktlinien. Ersatz für den Kalten Krieg?, in: *Internationale Politik*, č. 12, ročník 1996, s. 45-54.